

ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék
/ MTA Judaisztikai Kutatóközpont
2005/06, I. (őszi) félév

Bevezetés a zsidó kultúrába

Szervezte: Komoróczy Szonja Ráhel

VKN-007, XX-007

Kedd, 16:30–17:30

Múzeum körút 6–8, I. épület, alagsor 109

Komoróczy Géza

Válságok, modernizáció a zsidó kultúrában

05/11/15

1. A zsidó vallás egész története vallási reformok sorozata. Ha eltekintünk is a Szinaj-hegyi és az aranyborjú jelenetek mitologikus leírásától, amely a zsidó hagyomány két ágának, az írott és a szóbeli tannak (*tora se-bi-khetav*, illetve *tora se-be-al-pe*) a szoros párhuzamosságát jelképezi, vagy Salamon király templom-építésétől (az i. e. X. század közepe), amely a sivatagi hagyománnyal (“sátor”) való végleges szakítást / a kultusznak a térség más államaiban szokásos formája (*bít hiláni*, “oszlopos ház” stílusú épület) átvételét jelzi: a kultuszt egészében érintő reform volt Jósijáhu király rendelkezése, hogy a jeruzsálemi szentélyen kívül rombolják le JHVH (olvasd: *tetragrammaton*, “négy betűs istennév”) minden templomát (i. e. 622).

2. A júdai / zsidó elit babylóni “fogság”-ában (i. e. VI. század) merült fel először az igény a zsidó vallási és történeti hagyomány teljes egészének írásba foglalására. Előzménye éppen Jósijáhunak a törvényeket tartalmazó tekerce (*széfer*) volt.¹ A kvadratikus írás, amely a fogság után a korábbi ó-kanaáni ábécét felváltotta, a babylóni ékjelek hatására alakult ki. A Tóra szövegének végleges lezárása legkésőbb az i. e. V. században megtörtént. Ezra, a babylóni diaszporából Jeruzsálembé áttelepülő pap, aki I. vagy II. Artaxerxész (Akhaimenida dinasztia) 7. évében (i. e. 458 vagy 398) érkezett Jeruzsálembé, “az Egek Istene törvényében járatos írnok”² volt; az ő működése a lehető legkésőbbi időpont.

3. Szamaritánusok.³ A zsidók és a sómróniak / szamaritánusok⁴ ellenségeskedésének konkrét tárgya a Garizim-hegyen⁵ épített JHVH-templom volt. Jósijáhu király kultusz-centralizációja valójában nem valósult meg maradéktalanul soha.

JHVH templomai Jeruzsálemen kívül (a babylóni fogság után):

	Fenntartói / építője	i. e. ca.
Lákhis	?	6. század
Jeb / Elephantiné	zsidó kolónia	5. század
Garizim-hegy	szamaritánusok	300 k.
Transz-Jordánia (Araq el-Emir)	Hürkanosz ^{6 7}	180

¹ II. Kir. 22–23.

² Ezra 7,12.

³ A szamaritánusokról lásd A. D. Crown, Ed., *The Samaritans* (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1989).

⁴ A szamaritánus elnevezés nem Sómrón (az egykori asszír főváros, illetve a Júdatól északra fekvő térség) nevéből jön, hanem a héber *sámér*, többes számban: *sámerim*, ‘örző’, ‘(hagyomány)tartó’ szóból.

⁵ Szikhem (Nablús) közelében, a várostól délre. Ma: arab Dzsebel et-Túr (Izrael / Palesztin autonómia).

⁶ Az “igaz” Simeon unokatestvérének (Jozsef) fia. Vö. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 4,11. Araq el-Emirnél ásátások feltárták az épület-együttes (Qaszr el-Abd) maradványait.

Jeruzsálemen kívül a szamaritánusoké a legismertebb JHVH-templom. A szamaritánus hagyomány Ezra idejére teszi a zsidók és szamaritánusok végleges szakítását. A történeti adatok későbbiek. Josephus Flavius szerint¹¹ (III.) Dareiosz korában Szanballat sómroni szatrapa leányát a jeruzsálemi templom főpapjának fia vette feleségül, és az após a király engedélyével veje (Menasse) számára templomot akart építeni a Garizim-hegyen, a jeruzsálemi templomhoz hasonlóan. Alexandrosz oldalán részt vett Gáza ostromában, és jutalmul befejezhette az építkezést. Valójában a szamaritánusok Alexandrosz újonnan kinevezett szatrapájára (Andromakhosz) Sómronban rágyújtották a palotáját, és a makedón hadsereg megtorlásul lerombolta a várost.¹² A szamaritánus közösség Alexandrosz elől (331) délebbre menekült, a Judeai sivatagba (Negev). Magukkal vitt irattáruk maradványait: papiruszokat (okmányok), agyag bullákat, pecsételőik lenyomataival, a Vádi Dálíje egyik barlangjában (“Death Cave”) találta meg a holt-tengeri közösség nyomait kutató régészeti expedíció.¹³ A maradék / visszatérő közösség csak ezután, valamikor a hellénisztikus kor elején választotta központjául Szikhemet (*Szikima*), és építette fel a Garizim-hegyi templomot.^{14 15} Amikor a templomot külső forrás először említi, IV. Antiokhosz Epiphanész korában, már bizonyos múlt állhatott mögötte: a király a jeruzsálemi templommal egyenrangúnak tekintette.

A IV. Antiokhosz által bevezetett kultuszok:

Cijjon (Jeruzsálem)	Zeusz Olümpiosz
Garizim-hegy	Zeusz Xeniosz ¹⁶

A szamaritánus kultusz – a Jeruzsálemből évszázadokon át hangoztatott ingerült polémia ellenére – tiszta jahvizmus volt: a babylóni fogság előtti állapotok különutas, a jeruzsálemi judaizmussal párhuzamos fejlődése. A szamaritánusok a szent iratoknak csak az elsőként lezárt és véglegesített gyűjteményét fogadták el szent könyvként, a Tórát, a próféta gyűjteményeket és egyéb iratokat nem. Jellegetes, az ó-kanaáni ábécéből kifejlődött ábécéjüket használják; saját liturgiájuk és naptáruk van; peszahkor bárányt áldoznak. A Garizim-hegyen épült templom rögzítette szembenállásukat. A zsidók és a szamaritánusok ellentéte¹⁷ évszázadokon át fennmaradt.¹⁸

⁷ Paul W. Lapp, “The Second and Third Campaigns at ‘Arâq el-Emîr”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 171 (1963), pp. 8–39.

⁸ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 3,1.

⁹ Héliopolisz kerületében.

¹⁰ III. Oniasz főpap fia. Levélben fordult VI. Ptolemaiosz királyhoz, hogy az engedné meg egy JHVH-templom építését, “a jeruzsálemi templom mintájára”, Bubasztisz istennő elhagyott szentélyének átépítésével, hogy egységessé tegye az egyiptomi zsidók szertartás-rendjét. Utal rá Jes. 19,19. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 3,1 skk. (§ 62 skk.); *Bellum Iudaicum*, VII, * (§ 421 skk.). A JHVH-templomban szabályosan bemutatnak áldozatokat is. A rómaiak zárták be a zsidó háború után, i. sz. 73/74-ben.

¹¹ xi, 8,2.

¹² Curtius Rufus, IV, 8,9 skk.

¹³ Paul W. Lapp & Nancy L. Lapp, Eds., *Discoveries in the Wadi ed-Daliyeh* (Annual of the American Schools of Oriental Research, 41) (Cambridge, MA: The American Schools of Oriental Research, 1974); Frank M. Cross, “A Report on the Samaria Papyri”, in: John A. Emerton, Ed., *Congress Volume, Jerusalem, 1986* (Vetus Testamentum, Supplement, 40) (Leiden: E. J. Brill, 1988), pp. 17–26; M. J. Winn Leith, Ed., *Wadi Daliyeh, I: The Wadi Daliyeh Seal Impressions* (Discoveries in the Judaean Desert, 24) (Oxford: Clarendon Press, 1997).

¹⁴ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XI, 8,4 (§ 321 sk.) szerint Alexandrosz engedélyével; ez azonban csupán legenda.

¹⁵ G. Ernest Wright, *Shechem: The Biography of a Biblical City* (London: Duckworth – New York: McGraw-Hill, 1965), p. 170 skk.: “The Samaritans at Shechem.”

¹⁶ Gör. ‘az idegenek Zeusza’ / ‘vendég- / idegen-szerető Zeusz’. – Var.: Zeusz Helléniosz, ‘görög Zeusz’. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, * (§ 258).

¹⁷ Ferdinand Dexinger, “Limits of Tolerance in Judaism: The Samaritan Example”, in: Ed Parish Sanders, Ed., *Jewish and Christian Self-definition, II: Aspects of Judaism in the Graeco-Roman period* (London: SCM Press, 1980 – Philadelphia: Fortress Press, 1981), pp. 88–114.

A középkorban a Talmud úgynevezett “kisebb” traktátusainak egyike (*Kutim*)¹⁹ már hajlott a békülékenységre: ha a szamaritánusok feladják a Garizim-hegyet, és elismerik Jeruzsálemet, visszafogadják őket a zsidóságba. Az ellentét és polémia a mai Izraelben pusztán elkülönüléssé szelődött. A szamaritánusok ma önálló vallási közösség; Nablúszban és Tel-Avivtól délre, Holonban élnek.

4. Az i. e. 2. század elején alakult ki a korai hászidok (*haszidim ha-risonim* / gör. *aszidaioi*) mozgalma, amely félrehúzódnak a politikától, tisztán vallási megoldást keresett: jámborság / kegyességükben a hagyományhoz való ragaszkodással, a vallási törvények szigorú betartásával, a szekularizálódó társadalomból való kivonulással próbálták kiutat találni a válságból. Számukra a hellénisztikus életmód eleve szekuláris volt, még technikai vívmányaiktól is idegenkedtek. Ennek a *haszid* mozgalomnak alig ismerjük a történetét. Biztosan vallási–szellemi indítékai voltak, és csak lassan öltött szervezett formát, lazább keretek között, mint utódai. Tudjuk, hogy a Makkabeusok felkelését, a vallási megújulást célzó programja miatt, támogatták,²⁰ de amikor Alkimosz személyében ismét Cádóq ágából való főpap nyerte el a méltóságot, úgy gondolták, helyreállt a rend, nincs többé szükség a felkelés egyre inkább elvilágiasodó radikalizmusára, ezért visszahúzódtak a Makkabeusok politikájától és harcaiktól.

5. Az idegen uralom vagy legfeljebb fél-függetlenség, amelybe Koilé-Szüría / Coele-Syria, és ezen belül különösen a zsidó Palesztina / Judaea az i. e. 2. század közepétől kezdve élt, a zsidó társadalomban különböző reakciókat váltott ki. Nem egyszerűen színezte: alapvetően meghatározta ezek jellegét a vallási hagyomány értelmezése. A görög nyelv, görögös életmód és kultúra vérkeringésébe a társadalom igen széles körei kapcsolódtak be. Egyiptomban ez viszonylag kevés konfliktussal járt, a Septuaginta keletkezésének legendája, az Ariszteasz-levél, nyugodt állapotokat rajzol meg. Magában Judeában az egyiptomi–hellénisztikus réteginkább az idegen fennhatóság vagy befolyás eszköze volt. Jeruzsálemben a 2. század elején több vallási irányzat alakult ki azok körében is, akik nem tartottak lépést a Szeleukida uralom első évtizedeiben egyre erősebb hellénisztikus modernizációval, akik szigorúan ragaszkodtak a Tórában foglalt vallási hagyományhoz: a konzervatív modernizáció hívei sokfélék voltak maguk is.

Josephus Flavius, aki az i. sz. 1. század végén – már a Róma elleni zsidó háború után – írt a felkelés másfél–két évszázados előzményeiről, görögös fogalmakkal három nagy “szektá”-t (*hairezisz*) / (bölcseleti) irányzatot tart számon a korszakban: a farizeusok, a szaddukeusok és az esszénusok eszmevilágát.²¹ Néhány konkrét kérdésben elfoglalt álláspontjuk egybevetésével jellemzi őket. Ezt foglalja össze az alábbi táblázat.

A vallásos zsidóság irányzatai a Hasmoneus korban. Tanaik:			
	farizeusok	szaddukeusok	esszénusok
isteni gondviselés	+	–	+
angyalok léte	+	–	+
lélek halhatatlansága	+	–	+
akaratszabadság ²²	–	+	–
jutalom / büntetés a halál után	+	–	–
testi feltámadás ²³	+	–	–
prófécia / jövőbe látás	–	–	+
éggőldozat (a templomban)	+	–	–
részvétel a politikai életben	+	–	–

¹⁸ Jézusnak a szamaritánus asszonyhoz intézett szavai is (János ev., 4,22) az elutasító zsidó véleményt hangoztatják.

¹⁹ A vilnai Romm nyomda Talmud-kiadása (1886) óta a IV. rend (széder) (Neziqin) végén.

²⁰ P. Davies, “Hasidim in the Maccabean Period”, *Journal of Jewish Studies*, 28 (1977), pp. 127–140.

²¹ Josephus Flavius, *Bellum Iudaicum*, II, 8 skk.; *Antiquitates Iudaeorum*, XVIII, 1,3-5.

²² Értsd: az ember döntési / választási szabadsága; önrendelkezés.

²³ És az erre következő utolsó ítélet.

A jeruzsálemi templommal, a Makkabeus főpap-királysággal a Josephus Flavius által leírt irányzatok mindegyike szemben állt: elutasították a nem Cádóq családjából származó főpapot, és ezzel törvénytelennek minősítették az egész hivatalos templomi kultuszt. A Makkabeusoktól eltérően, közvetlen politikai hatalomra nem törekedtek. Lényeges különbségek voltak azonban közöttük a zsidó hagyomány – a mózesi tanok – értelmezésében, ezek sokkal jelentősebbek voltak, mint tanaiknak a hellénisztikus vallási filozófia alapjain megfogalmazott eltérései.

A korai hászidok mozgalma a 2. század közepe táján lassan kettészakadt. Josephus Flavius már ebben a későbbi állapotukban ismerte őket. Egy részük kivonult a világból, “Damaszkusz földjé”-re,²⁴ kisebb-nagyobb csoportokban külföldre, illetve Jeriho pusztaságába: a Holt-tenger északnyugati partjánál Qumrán kis fennsíkjára, ahol külön telepet létesítettek,²⁵ és zárt közösségként éltek. Más részük benn maradt a társadalomban, de ragaszkodott a mozgalom legfőbb elvéhez: a törvény szerinti élethez. Felfogásuk szerint a mózesi törvény magyarázata – értelmezése, rejtett értelmének kifejtése – adhatja meg a választ az újonnan felmerülő kérdésekre. A Tóra a teljes igazság, de konkrét tartalmát értelmezéssel kell kifejteni. Utódaik az esszénusok és a farizeusok voltak.

Az esszénusok elutasították a hivatalos kultuszt, kivonultak a társadalomból, és saját közösségeikben a vallási törvény túlhajtott, végletes értelmezése alapján és ennek végrehajtásával készültek a végső időkre. A holt-tengeri / qumráni közösség a szélesebb esszénus mozgalom része volt.²⁶ Ők elutasították a farizeus tanítást is, túl megengedőnek, ezért “hazug”-nak / hamisnak tartották törvény-magyarázatukat. Az Isten és a zsidó nép között fennálló szövetség (*berit*) helyett ők – Jeremiás próféta²⁷ nyomán – határozottan új szövetséget állítottak fel.

A farizeus²⁸ irányzat²⁹ Josephus Flavius leírása³⁰ szerint Ióannész Hürkanosz alatt lépett fel először. Követői nagyjából nem a papok közül kerültek ki. A törvények szigorú megtartása volt a legfőbb elvük. A zsidó hagyomány magjának és a zsidóság megtartó erejének a Tóra előírásait (körülmetékedés, áldozat, rituális tisztaság, étkezési szabályok és tilalmak / *kasrut* stb.) tartották.³¹ Ebben a tekintetben Ezra követőinek tekinthetők. Elfogadták és magyarázataikkal / más tárgyra alkalmazással maguk is bővítették a Tóra magyarázatának szóbeli hagyományát (*paradoszisz tón preszbüterón*). Eleinte legfeljebb néhány ezren voltak, de az i. e. 1.–i. sz. 1. században már jelentős erőt képviseltek politikai téren is. Alexandrosz Iannaios minden erejével üldözte őket. Tanítóik, a szoros értelemben vett farizeusok / törvényt magyarázók, tömegekre hatottak. Elit-ellenes tanaik is növelték népszerűségüket. Ők mentették át a zsidó vallást és a zsidóságot a templom lerombolása utáni időkre; az irányzat későbbi fejleménye a Róma elleni háború után kialakuló rabbinikus

²⁴ “Damaszkuszi irat”, qumráni eredetű szöveg a kairói genizából. – A Damaszkusz név rejtélyes.

²⁵ Ez i. e. 31-ben földrengésben pusztult el; a holt-tengeri tekercsek nyilvánosságra kerülése után a Roland de Vaux vezette ásatások teljes területét feltárták.

²⁶ A qumráni esszénus telepet régészeti adatok szerint 150/140 k. vagy legfeljebb egy-két évtizeddel később alapították, Ióannész Hürkanosz korában.

²⁷ Jer. 31,31.

²⁸ A görög elnevezés (*phariszaioi*) a héber / arámi *peras*, ‘elkülönül’, ‘megkülönböztet’, ‘magyaráz’ igéből: héb. *perúsím* / arámi *perisajja*, ‘elkülönülők’ (“szeparatisták”), illetve ‘(törvény)magyarázók’. – A szó lebecsülő jelentése a kereszténység ellenséges érzületében gyökerezik: a zsidó hagyománytól elszakadó keresztények érthetően szembekerültek azokkal, akik éppen e hagyomány előírásainak megtartását szorgalmazták.

²⁹ Ellis Rivkin, “Defining the Pharisees”, *Hebrew Union College Annual*, 40–41 (1969–1970), pp. 205–249; Jacob Neusner, *From Politics to Piety. The Emergence of Pharisaic Judaism* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1972, 1979²).

³⁰ Jacob Neusner, “Josephus’ Pharisees”, in: Jan Bergman, K. Drynjev & Helmer Ringgren, Eds., *Ex orbe religionum. Studia Geo Widengren (...)* oblata..., I (Studies in the History of Religions, 21) (Lugduni Batavorum: E. J. Brill, MCMLXXII), pp. 224–244; Steve Mason, *Flavius Josephus on the Pharisees: A Composition-critical Study* (Studia post-Biblica, 39) (Leiden, etc.: Brill, 1991).

³¹ Szifré Num., 108 (Rabbi Júda ha-Nászi): a Tóra elfogadása / belépés a szövetségbe három dolgot jelent: körülmetékedés, megmerítkezés, áldozat. A templomi áldozat a második templom lerombolása után lehetetlenné vált.

hagyomány, amely a templomi kultusz helyett a személyes felelősséget tartja a zsidó vallás lényegének.³²

A vallásos közegen belül a szaddukeusok³³ jelentették a hellénizált réteget. Nem kétséges, hogy a Tóra törvényeit elfogadták és betartották, de ami ezek betű szerinti értelmén túlmegy, például, a vallásosság újabb fejleményeit (a testi feltámadás tana stb.), azzal nem vállaltak közösséget, és elutasították a szóbeli tant: inkább hellénisztikus kultúrával vették körül a zsidó hagyományt. Híveik a városi gazdagok és előkelők köreiből tartoztak, sok volt közöttük a pap, de a főpap melletti "tanács" és a Szanhedrin nem pap tagjai is közülük kerültek ki. Pártolták a papi státussal járó előnyöket. Könnyen tudtak együttműködni a Ptolemaioszokkal és a Szeleukidákkal, illetve a Hasmoneusokkal. Ióannész Hürkanosznak velük könnyebb volt boldogulnia, mint a farizeusokkal.

Az i. e. 1. század végén fölerősödött a szabadító (héb. *goél*), a Dávid, illetve Áron ágából származó "felkent" (héb. *másiah* / gör. *khrisztosz*) / legitim vezető várása. Újabb mozgalmak alakultak ki, kevésbé törődve a vallási eszmékkel: a római uralom ellen a fegyveres harcot is vállaló, radikális zélóták,³⁴ és ezek terrorista csoportja, a sicariusok,^{35 36} illetve a fennálló társadalmi rendet elfogadó, azzal kiegyező keresztények, akik a vallási törvény megvalósulását a lélek megtisztulásától várták, és a zsidó hagyomány rituális elemeinek elvetésével lépésről lépésre eltávolodtak a zsidóságtól, végül határozottan szembefordultak vele.

6. Az i. sz. 1. század második felében Jésu bar Jozsef (?–30) követői, az irányzat alapítójának magatartása és szándékai ellenére, főként egyik, már a halála után az irányzathoz és mozgalomhoz csatlakozó híve, a hellénisztikus közegekből (Tarszosz) származó Saul / Paulus befolyása alatt, lépésről lépésre eltávolodott a zsidóságtól, a vallási hagyománytól és szervezettől egyaránt, alkalmazkodott a nem zsidó (hellénisztikus / római) közegehez, majd végül, az i. sz. 2. század közepén, élesen szembefordult a zsidósággal. Jésut (Iészus) – annak ellenére, hogy ő maga nem egyezett bele – "fölkent"-nek (*másiah* / messiás / *khrisztosz*) tekintették, követői magukat keresztényeknek nevezték.

7. Zsidó vallási reformot jelentett a zsidó háború és a jeruzsálemi templom lerombolása (i. sz. 70) után a Misna (i. sz. 200 k.), amely a vallási gyakorlatból a templomi áldozatra és a Szentföldre vonatkozó elemeket mind kivette, és a zsidókat felkészítette a diaszporában való életre, a Tóra vallási szabályai és erkölcsi intelmei alapján kialakította az életvitel szabályait (*halákha*) és a vallási etika előírásait (*micva*).³⁷ Gyökeres vallási reform a Talmudban a személyes felelősség elvének érvényesítése: a templom fennállása idején a papi rend öröködött a vallási törvények megtartásán, amióta nincs papság, mindenki saját maga viseli a felelősséget a vallási kötelezettségek teljesítéséért. Kényszerhelyzetben, egyenes életveszélyben (*szakkanat nefasot*), de akár ennek esélye (*száfék*) esetén is, az élet megmentése (*pikkuah nefes*) érdekében, megengedte az összes vallási törvény megszegését, kivéve hármát, ezek: nyílt bálványimádás, vérontás, fajtalankodás (ezek megtagadása, a mártíromság, az istennév megszentelése, *kiddus ha-Sém*).

8. A karaiták irányzata Babylóniában alakult ki, Anan ben David kezdeményezésére, az i. sz. VIII. században, Anan személyes okok (mellőztetése a *gáon* méltóságban) állították szembe a rabbikkal, de az irányzat a IX. században határozott arculatot öltött: csak az írott tant fogadták el (*ketav*), és elutasították a szóbeli hagyományt, és ezzel a teljes rabbinikus / talmudi irodalmat. Az iszlám több eszméjét átvették (az antik eredetű *metempsziúkhószisz*, "lélekvándorlás" tanát stb.). A hagyományt minden téren szigorító módon értelmezték. Ők kezdeményezték a héber Biblia olvasási

³² bT Berakhot, 55A: "Amíg a templom állt, az oltár szerzett engesztelést Izraelnek; most mindenkinek az (étkező) asztala szerzi meg az engesztelést." Az utalás a *kasrut* előírásainak megtartására irányul.

³³ Görögös elnevezésük (*szaddukaioi*) Cádóq nevéből ered (héb. *cadduqim*).

³⁴ Gör. 'hevesek', 'buzgók', 'elkötelezettek' (héb. *qannám*); más szóval, megbélyegzően: gör. *lésztai*, héb. *lisztim*, lat. *latrones*, 'banditák'.

³⁵ Lat. 'törösök', ti. a köpenyük alatt hordott törrel (*sica*) követték el merényleteiket.

³⁶ Morton Smith, "Zealots and Sicarii: Their Origin and Relation", *Harvard Theological Review*, 64 (1971), pp. 1–19.

³⁷ A középkori rendszerezésben: 248 pozitív és 365 negatív (tiltó) előírás; más csoportosítások: tórai (*micvot de-orajta*) vagy rabbinikus (*micvot de-rabbanan*), fontos (*micvot hamurot*) és "könnyű" (*micvot kallot*), belátáson (*micvot szikhlijot*) vagy kinyilatkoztatáson alapuló előírások (*micvot simijot*) stb.

segédjeleinek (magánhangzók, hangsúly-jelek, olvasási dallam-jelek) rögzítését. Befolyásuk alatt állt a Bizánci birodalom, Dél-Oroszország (kazárok), a Krim zsidósága, de a rabbinikus / rabbanita hagyomány képviselőivel folytatott vitáik hatással voltak az európai zsidóság történetére is (a párizsi hitvita, 1240, kezdeményezője, Nicholas Donin, talán a karaita irányzattal rokonszenvezett).

9. Gyökeres reformot jelentettek a XI. század elején Németországban R. Gérsom ben Júda / Rabbénu Gérsom (ca. 970–1035), “a diaszpóra fénye” (*meor ha-gola*) rendeletei (*takkana*, többes számban: *takkanot*), amelyek a középkori zsidó (askenázi) jogot hozzáigazították az európai viszonyokhoz. Többek között megtiltotta, hogy a férj a felesége mellé egy vagy több további feleséget vegyen (mint Jákob), azaz hogy egyidejűleg több feleséget tartson. Tilalma eredetileg a folyó (4.) évezred végéig (i. sz. 1240) volt érvényben, de időközben a németországi rabbik – talán a rothenburgi R. Méir (ca. 1215–1293) kezdeményezésére – meghosszabbították, egészen “a messiás eljöveteleig”, mert akkor már ő fog ítélni.

10. Az askenázi világban R. Mose Iszerlesz (a Rama) (1525/1530–1572) krakkói rabbi kommentárjai (*Mappa*) R. Jozsef ben Efraim Karo (1488–1576) *Sulhan arukh*-jához érdemben módosították a nagy kompilátor és rendszerező vallási jogrendszerének igen sok tételét: csöndes, de határozott reform volt ez is; ha ma valaki a *Sulhan arukh*-ra hivatkozik, tudva, tudatlan, a *Mappá*-t érti rajta.

11. A zsidóságban időről időre felléptek karizmatikus személyek, akik messiásnak (*másiah*, “felkent”³⁸) hirdették magukat, vagy akiket környezetük tartott messiásnak. Messiásnak nevezett személyek a történelemben: az i. sz. I. század első harmadában a galileai Júda³⁹ és nála valamivel később a fentebb már említett Jésu bar Jozsef, majd Simeon bar Kosziba⁴⁰ (i. sz. 132), az i. sz. VII. századi Jemenben a legendás Júsza al-Akbar.⁴¹ Maimonides az *Iggeret Témán* (“Levél a jemeniekhez”) című művében (1172) négy zsidó messianisztikus mozgalmat sorol fel a megelőző évtizedekből (Fez, Lyon, Córdoba, Jemen), és az önjelölt messiásokat határozottan örülteknek nevezi.⁴² A közép- és kora újkori Európában az anatóliai David Alroy / Menahém (XII. század); az afrikai (falasa) David Reuvéni (1523), aki az európai zsidókat Jeruzsálemben akarta vezetni, és akit VII. Kelemen (1523–1534) pápa is fogadott (1524), mert a törökök elleni szövetséget ajánlott neki,⁴³ majd III. János portugál királyt (1521–1557) akarta rávenni (1526) arra, hogy Palesztinát foglalja el a szultántól a zsidók számára; vagy követője, a portugáliai marrano Solomon Molcho (1529), aki szintén bejutott a pápához, sőt, V. Károly császárhoz is, végül azonban a császár Mantuában egyházi tekintélyekkel való tanácskozás után máglyán megégette (1532). Stb. De mert a megváltás ígérete mindig teljesületlen maradt, a prófétai iratok időtlen érvényűnek tekintett szava élénken élt a zsidóságban. I. Szelim szultán (1512–1520) hódításai, Palesztinának és a Mamlúk dinasztia Egyiptomának elfoglalása (1517), Jeruzsálem városfalának felépítése és megerősítése (I. Szülejmán, 1540) után ismét feléledt a reménység, hogy az Örökkévaló helyreállítja Izráel államát Palesztinában, akár a törökök, akár esetleg ellenfeleik, a Habsburgok segítségével. Egy jeruzsálemi kabbalista rabbi, Abraham ben Eliezer ha-Lévi (ca. 1460–1535) 1520 k. már közeledni érezte az idők végének jeleit. David Reuvéni III. János portugál királyt (1521–1557) rá akarta venni (1526) arra, hogy Palesztinát foglalja el a szultántól a zsidók számára. A XVI. század folyamán egyre erősebb lett a zsidók bevándorlása Palesztinába. Jeruzsálemben jámbor zsidók tanulmányozták a Tórát, a Talmudot. Doña Gracia és Don Jozsef Nászi, Naxosz hercege újjáépítették Tiberiaszt

³⁸ Ti. a királyságba beiktatott / vezetésre kiválasztott.

³⁹ Josephus Flavius, *A zsidók története (Antiquitates Iudaeorum)*, XVIII, 1,6.

⁴⁰ Helynévi eredetű nevét lelkes hívei megszépítették: Bar Kokhba / Kochba, ‘csillag fia’, ellenfelei (a Talmudban) eltorzították: Bar Koziba, ‘hazugság fia’ (értsd: hamis ígéretgő).

⁴¹ Az arab Antar-regényben; lásd Heller Bernát, “Messianikus mozgalom a régi Arábiában”, in: *Évkönyv, 1917* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1917), pp. 229–251.

⁴² Abraham Halkin & David Hartman, *Crisis and Leadership: Epistles of Maimonides* (Philadelphia – New York – Jerusalem: The Jewish Publication Society of America, 5745 / 1985), p. 123 skk.

⁴³ Alakját Max Brod (1884–1968) regénye elevenítette meg, *Reubeni, Fürst der Juden* (1925); magyarul: *Reubeni herceg* (1934).

(1560),⁴⁴ és a zsidó élet központjává tették. Száfedben kabbalisták, R. Jichak ben Slomo Luria (a “szent” ARI) (1534–1572) és tanítványai az idők jeleit vizsgálták. A városban élt R. Joszéf Karo, aki a *Sulhan arukh* kidolgozásával (1564/65) átfogó esetjogot adott a vallásos zsidóság kezébe.

12. A legnagyobb hatású zsidó messianisztikus mozgalmat Sabbetaj ben Mordekhaj Cvi (1626–1676) indította el.⁴⁵ Szmirnában született, apja szerény baromfi- és tojás-kereskedőből holland és brit kereskedőcégek gazdag ügynökévé emelkedett, fiát jesivába járatta. Sabbetaj Cvi megszerezte a szefárdi rabbi (*hákhám*) címet. Elmélyedt a kabbalában, amely – R. Jichak Luria, R. Hajjim Vital tanítása nyomán – az egész zsidó hagyomány megújítását ígérte. Bohdan Chmielnicki atamán kozákjainak kelet-európai tömegmészárlásai (1848–1856) hatása alatt az Örökkévalóra hivatkozva hirdetni kezdte, hogy hamarosan eljön a végső idő. Harmadik feleségeként magához vett egy Livornóban élő lengyelországi (askenázi) menekült leányt (Sára), aki magát a messiás menyasszonyának nevezte, és aki addig – a végső időkhöz fűződő kifordult világ képzetek nyomán – tisztátalan életet élt. A kabbalisták korábbi számításai szerint a messiás eljövételének időpontja 1648,⁴⁶ a keresztény misztikusok szerint⁴⁷ 1666.⁴⁸ Sabbetaj 1648-ban Szmirnában szűk körben kijelentette, hogy ő a messiás. A zsidó község elűzte Szmirnából, ezután éveken át járta a Balkán zsidó községeit, majd eljutott Konstantinápolyba, Jeruzsálembe, Kairóba. Zaklatott személyisége (cyclothymia / mániákus depresszió) rendezést (*tikkun*) / lelki békét keresett. 1665-ben Gázában találkozott a nála fiatalabb Nátánnal (Nátán Azzati),⁴⁹ aki meggyőzte őt, hogy éppen ő a zsidók által várt felkent (*messiás*). Nátán látomása nyomán 1665 májusában, *savuot* ünnepén először rabbik, majd a többi gázai zsidó körében mint a messiás a nyilvánosság elé lépett. Az egész diaszporából küldöttek keresték fel. Nátán Európa minden zsidó községéhez elküldte követeit (*saliah*), és leveleket írt, hirdetve, hogy a messiás megjelent. A fogságból Erec Jiszraélbe hívott minden zsidót. A messiás híre hihetetlen izgalmat váltott ki a diaszpora zsidóságában. Voltak Sabbetaj Cvinek bírálói is, de az egyszerű nép az egész askenázi világban reménykedve hitt abban, hogy a messiás most megszabadítja kétségbeesztő, reménytelen helyzetéből.⁵⁰ Lengyelországban fél emberöltő sem múlt el a kegyetlen kozák támadások óta. Sabbetaj Cvi és Nátán azt hirdették, hogy a messiás eljövetelekor minden vallási törvény a visszájára fordul át: nincsenek tilalmak, nincs böjt, ki szabad ejteni az Isten tiltott nevét, az elveszett tíz törzs már útban van Jeruzsálem felé, mindenki legyen “a jövő évben Jeruzsálemben”. Sabbetaj Cvi majd átveszi “a nagy török”, a szultán koronáját, és meghirdeti 1666, a messiás évét. A messiás nagy pompában mutatkozott a hívők tömegei előtt a birodalom több városában. Konstantinápolyban 1666 elején már a közrendet is megzavarta. Törökország háborút folytatott Kréta térségében, nem lehetett szabad utat engedni a zavargásoknak. Alig több mint fél évnyi népszerűség – valószínű tömeghisztéria – után IV. Mehmed szultán (1648–1687) elfogatta a prófétát (1666. február 6). Börtönbe zárták a Gallipoli-félszigeten, Abydosban, ahol a szultán a fontos politikai foglyokat tartotta szigorú katonai őrizet alatt. “A hatalom tornya” (Migdal oz) – így nevezte börtönét, leveleket írt híveinek, fogadta hódolóit. Fazıl Ahmed Köprülü nagyvezír (1661–1676)⁵¹ a diván elé idézte, de ő nem hallgatott a megintésre. Követője, a gázai Nátán ezután még egy fél éven át küldözgette a zsidó községeknek a hívó leveleket, de szeptemberben Sabbetaj Cvi már nem tudott tovább ellenállni a törökök nyomásának és fenyegetésének: áttért az iszlámra, neve Aziz Mehmed effendi lett, felvette a turbánt (1666.

⁴⁴ Cecil Roth, *The House of Nasi: The Duke of Naxos* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1947; több reprint).

⁴⁵ Gershom Scholem, *Sabbetai Sevi: The Mystical Messiah (1626–1646)* (Bollingen Series, 93) (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1973).

⁴⁶ A *Zohár* a bibliai *benei Hét* (בני חת) kifejezésből (“Hét fiai”, történeti értelemben: a hettiták) (Gen. 23,3 stb.), a *Hét* számértéke szerint (400+8=408) vezeti le az évszámot; 408 / 5408 = 1648.

⁴⁷ Apokal. / János jelenései, 13,18 nyomán.

⁴⁸ Az 1666. évre várták a Dániel könyvében (7,13 skk.) foglalt ókori prófécia beteljesedését, az “ember fia” eljövételét, a zsidóknak a Szentföldre visszatérését protestáns teológusok, köztük a Magyar-Brodából származó Comenius Ámos János (1592–1670).

⁴⁹ A gázai Nátán / Nátán a gázai próféta, teljes nevén Abraham Nátán ben Elisa Hajjim Askenázi (1643/44–1680).

⁵⁰ Isaac Bashevis Singer *A sátán Gorajban* (1935) lapjain ezt a lelkesült hangulatot is megörökítette.

⁵¹ Mehmed Köprülü nagyvezír fia, Fazıl Musztafa Köprülü nagyvezír fivére.

szeptember 15), megkapta a *kapicsi basi* (“a palota kapujának őre”) címet és az ezzel járó kegydíjat, napi 150 piaszt. Miközben Nátán buzgalmából eszméi a zsidó világban továbbra is foglalkoztatták a kedélyeket, ő maga, némely zsidó előírást is megtartva, jámbor török életet élt Drinápolyban, de fogadta a hozzá zárandokló híveit, és időnként látomásai is voltak. 1672-ben a nagyvezír Albániába száműzte, utolsó levelében zsidó imakönyvet kért barátaitól, váratlanul halt meg, 50 éves korában, az engesztelőnapon, 1676-ban.

Abban a tengerben, amelyet Sabbetaj Cvi messiási ígérete a legmélyebb mélységekig felkavart, Magyarország kis öböl volt csupán, de a vihar hullámai itt is magasra csaptak.

Eperjesen egy korcsmában, amelynek zsidó bérlője volt, 1666-ban a korcsmáros és egy átutazó keresztény lengyel vendég között ökölharc tört ki, a verekedés oka szenvedélyes vitájuk volt a Sabbetaj Cvi felől Keletről érkező hírek fölött. Az erdélyi fejedelem kancelláriáján szolgáló Rozsnyai Dávid (1641–1718), magyar deák, aki Konstantinápolyban (Isztambul) és Drinápolyban (Edirne) tartózkodott, törököt tanult, naplójában feljegyzi a magát messiásnak hirdető Sabbetaj Cvi hitehagyását (1666. szeptember): “Hozák császárhoz azt az zsidót, kit ők zsidó királynak lenni hirdettek, kit midőn az császár eleiben vittek volna, el lévén rendelve megölettetése, törökké (értsd: muszlimmá) lett, kinek az császár is megkegyelmezvén, kapucsi pasába tette.”⁵² Egy erdélyi protestáns iskoladráma, amelyet Nagybányán mutattak be 1667 karácsonyán, Eszéki István műve,⁵³ egyik részletében gúnyolódik:

De mit hozok ilyen régi dolgot elő?
Közelebb az el-múlt harmadik esztendő,
Melyben támadt vala egy álnok hitető:
Sabetha Sebi volt neve, szem fény vesztő.

Mint járatok ezzel, a gyermek is tudgya,
Mert lőtök akkor-is egyszer, világ csúfja;
Dolgotok a török még ma is kacagja,
Neki sak a kellett, hogy tejjék tár-háza.

Budán egy Lengyelországból (Lublin) menekült rabbi, Slomo KAC, aki 1658 k. jött a városba, Sabbetaj Cvi meggyőződéses híve lett. Akár tudta ezt, akár nem, R. Efrajim ha-Kohén, amikor Budára érkezett, meghívta rabbinikus bíróságának tagjául. Slomo KAC az 1669. évi tűzvész után elhagyta a várost, és Drinápolyba ment, ott élt az ál-messiás, akkor már muszlim, hosszabb ideig a környezetében tartózkodott (1671), Sabbetaj Cvi bátyjának elbeszélései nyomán egy életrajzot is írt “a mi urunk”-tól, ez volt a “messiás” legelső héber nyelvű életrajza (nem maradt fenn), majd visszatért Lengyelországba (1672). Könnyen el tudjuk képzelni, hogy ő volt 1666 nyarán a budai zsinagóga előtti tumultusban az egyik hangadó.

13. Jacob Frank (1726–1791), “a podóliai messiás” mozgalma jelentette a sabbatianizmus utolsó hullámát. Apja közepesen vagyonos kereskedő volt, szigorú vallástartó, Csernovicban rabbiniként is működött (1730 k.). Ő Csernovicban és Bukarestben tanult, rabbinikus műveltsége nem volt, ruha-, drágakő stb. kereskedőként tartotta fenn magát, utazásai során Szmirnába is eljutott. Húsz éves kora körül kezdett foglalkozni a *Zohar*-ral. 1753-ban Szalonikiben megismerkedett a *dönme* (iszlámra áttért zsidó) egyik csoportjával, felkereste a gázai Nátán sírját, egyre erőteljesebben hitt küldetésében. 1755. december 3-án podóliai szülőfalujában (Korolewka) megnyilatkozott hívei előtt. 1756-ban nyilvánosságra került sabbatiánus szertartása, letartóztatták, a rabbinikus bíróság szabadon engedte, mert azt hitték, hogy török alattvaló. A következő években többször is oda-vissza átszökött a török határon, többször megjelent hívei körében. A titkos sabbatiánus hívek mind hozzá szegődtek. A halákha / “a teremtés Tórája” (*Tora de-beri'a*) helyett “a(z) isteni kisugárzás Tórája” (*Tora de-acilut*) magasabbrendű elveit hirdette. A Négy ország tanácsa Brodyban kiközösítette (*hérem*) (1756) (egyszersmind megtiltotta a kabbála tanulását 40 éves kor alatt). Frank

⁵² Richtmann Mózes, “Magyarországi hírek az álmessiásokról”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 24 (1907), pp. 147–156, kül. p. 148.

⁵³ “Rythmusokkal való szent beszélgetés” (Kolozsvár, 1669); kritikai kiadásban: Varga Imre, *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből* (Irodalomtörténeti füzetek, 59) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), pp. 19–91.

Talmud-ellenesnek minősítette magát, és a rabbinikus hatóságokkal szemben keresztény egyházi védelmet kért. Tanításában is közeledett a kereszténységhez (megtagadta a Tórát, a prófétákat, a Talmudot, elfogadta, hogy Isten háromarcú,⁵⁴ hogy a kereszt a messiás pecsétje, hirdette az Ézsauhoz⁵⁵ vezető utat stb.). Tanítását “nehéz teher”-nek (*massza дума*⁵⁶) nevezte. 1757-ben vitát szervezett Kamieniecben⁵⁷ a “talmudisták” és a “zoharisták” között, ennek eredményeképpen 1757-ben több helyütt ünnepélyesen elégették a Tórát. III. Ágost lengyel király (1733–1763) privilegiumot adott Frank híveinek (1758), mint akik közel állnak Isten (értsd: a keresztény Isten) elismeréséhez. A frankisták (ahogy a XIX. században nevezték őket) új típusú zsidóságnak tekintették magukat, és megtagadták a kapcsolatot az ethnikai zsidósággal. Jelentős térítő tevékenységet végeztek. 1760-ban újabb vitára került sor Lembergben a rabbik és Frank követői között, ezen az utóbbiak tételei között szerepelt a megkeresztelkedés parancsolata és a vérvád.⁵⁸ Maga Frank, és több híve, valóban kikeresztelkedett, de követői közül a legtöbben megmaradtak zsidónak, csak titokban tartották messiásuk hitét. A XVIII. század végétől kezdve sok frankista vegyesházasságot kötött, a szekta tagjai lengyel hazafiak voltak, részt vettek minden felkelésben (1793, 1830, 1863). Frankista családból származik Adam Mickiewicz (1798–1855). Prágában 1799-ben botrányos körülmények között leplezték le a frankistákat, akik “Edom vallása” iránti tiszteletből vörös betűkkel írták térítő leveleiket; az első prágai reform-hitközséget is ők alapították (1832). Magyarországon (Máramaros-) Sziget volt az egyik frankista központ.

14. A polgári életstílus terjedése óhatatlanul is változásokat idézett elő a vallási életben, a zsidó hagyományban. Halákhikus elv, hogy a húsos és tejes ételek elválasztásának előírása miatt a két ételféleség között hosszabb, rendszerint hat óra szünetet kell tartani. Egy rabbi a XVIII. század végén arra panaszkodott,⁵⁹ hogy sok zsidó a szombat esti étkezés során (a harmadik étkezés, *sálos szeudot / salsüdesz*) egyáltalán nem fogyaszt húst, csak hogy utána a kávé – osztrák módra: tejeskávé – igyék. Ez már a hagyomány megváltoztatása, a hagyomány keretein belül ugyan, de a határok összefüggésével.

15. A XVIII/XIX. század fordulóján, már Moses Mendelssohn hatása alatt, többféle törekvés kapott szárnyra a reformok jelszavával. Mendelssohn a *Jerusalem*-et (1783)⁶⁰ megküldte Königsbergbe, amely, mint Berlin, II. (Nagy) Frigyes Poroszországa volt, Immanuel Kantnak (1724–1804), akivel már korábbi königsbergi látogatása (1777) óta személyes baráti kapcsolatot ápolt; a filozófus így köszöntte meg neki: “Én ezt a könyvet egy nagy, bár lassan kibontakozó és előrehaladó reform bejelentésének tartom, amely nemcsak az Ön nemzetét, hanem a többiekét is érinteni fogja...” Kant jól érzékelte Mendelssohn szellemi tevékenységének potenciálját: ha nem is kizárólag ezzel indult meg a zsidó hagyomány modernizációja, mindenesetre Mendelssohn neve fémjelzi a változásokat, akár őt követték az újítók, akár az ő nézeteivel szemben változtattak a régin.

16. A liturgia esztétikai reformjára irányuló törekvéseket R. Israel Jacobson (1768–1828) képviselte, először Seesenben (1810), ahol már korábban iskolát is alapított (1801),⁶¹ Mendelssohn programja alapján, majd Hamburgban (1818). Szembefordult az istentisztelet lármás, kívülről nézve rendetlennek ható mozzanataival. A liturgia terén szükségesnek ítélte a szertartás / az istentisztelet időtartamának bizonyos rövidítését, héber vagy jiddis helyett a beszélt nyelvi hitszónoklatot és imát, a szertartás megszépítése (*hiddur*) érdekében nők bevitelét a templomi éneklésbe, vegyes kórusok

⁵⁴ A rejtőző Isten; a nagy testvér, aki Isten előtt áll, és a Szűz (betula) / Leány (alma) / a Sekhina / Malka kaddisa (‘szent királyné’).

⁵⁵ A keresztény világ.

⁵⁶ Jes. 21,11.

⁵⁷ Oroszosan Kamenyec-Podolszki.

⁵⁸ A vitában zsidó részről részt vett Dov Ber Bolechów (Brezsover / Brzezier / Breser / Birkenenthal) (1723–1805) lengyelországi zsidó borkereskedő is. Emlékiratai számos értékes adatot tartalmaznak a XVIII. század közepének magyarországi zsidó és magyar nemesi világról a Hegyaljáról.

⁵⁹ בית יששכר (Prag, 1785), p. 52b.

⁶⁰ Teljes címe: *Jerusalem, oder: Über religiöse Macht und Judentum*.

⁶¹ Religions- und Industrieschule.

felállítását, orgona használatát. A hamburgi irányzatot követte, más-más ütemben, Bécs: a Seitenstettengasse-i zsinagóga (1826), a radikális berlini *Reformgemeinde* (1845), és ezek nyomában Pest. A németországi községek nagy többsége nem csatlakozott a reform-irányzatokhoz. A XIX. század közepén az askenázi / közép-európai zsidóságban egymástól igen távoli szélsőségek alakultak ki. Samuel Holdheim (1806–1860) Frankfurtban (a. d. O.) (1836), majd Schwerinben (Mecklenburg) (1840) jelentősebb változtatásokat eszközölt a zsidó liturgiában és életviteli szabályokban, mint csupán a szertartás megszépítése. A zsidóságot vallási–etikai értelemben fogta fel, elutasította a talmudi szabályok kritikátlan követését, lényegtelennek minősítette a külsődleges identitás-jegyeket, például, a körülmetélkedést. Berlinbe kerülve (1847) mint a *Reformgemeinde* rabbija már csak németül prédikált, istentiszteletet szombaton és vasárnap, majd csak vasárnap tartott. Halálakor ellenfelei meg akarták akadályozni, hogy a temető rabbiknak fenntartott parcellájában temessék el, a terv nem sikerült, Abraham Geiger temette.

Isac Noa Mannheimer (1793–1865) bécsi rabbi, akinek a pesti reformerekre a legnagyobb hatása volt, Koppenhágában született, de apja magyarországi *hazzán* volt. Talmud-tanulmányai mellett látogatta a koppenhágai egyetemet is. 1816-ban vallástanár (*Haupt-Katechete*) lett, a következő évben tanítványai orgonával kísért istentiszteleten tették le *bar micva* vizsgájukat, dán nyelvű hitszónoklatokat tartott. 1824-ben meghívták Bécsbe. A városban akkor még – egészen 1849-ig⁶² – hivatalosan nem volt zsidó község, ezért itt is a vallási iskola vezetőjévé nevezték ki. Valójában azonban az újonnan épült Seitenstettengasse-zsinagóga rabbija és hitszónoka volt. Hosszú működése alatt a reform hamburgi és berlini szellemét oltotta be a bécsi és pesti zsidó polgárságba.

A XIX. század közepén R. Abraham Geiger (1810–1874) a németországi zsidó reformmozgalom vezető személyiségének számított. A *Wissenschaft des Judentums* irányzatához kapcsolódva, de annak más tudós képviselőinél gyakorlatiasabban foglalkozott, történeti studiumok alapján, a kultusz és az életmód korszerűsítésével. 1838-ban (ténylegesen 1840-től) dajján volt Breslauban, 1843-tól ugyanott rabbi, 1863-tól Frankfurtban a reform-község rabbija, 1870-től haláláig berlini rabbi, 1872-től a Hochschule für die Wissenschaft des Judentums igazgatója. Felfogásában a zsidóság társadalmi emancipációja és kulturális asszimilációja teszi lehetővé küldetése beteljesítését: a monotheizmus érvényre juttatását. Kerülni szerette volna a konfliktusokat a keresztény egyházakkal; a zsidó hagyományt tiszta formájában történeti studiumokkal akarta helyreállítani.

17. A márciusi forradalom és a társadalom átalakulása bátorítást és lendületet adott azoknak is, akik kívánatosnak tartották és külföldi példákra hivatkozva sürgették a zsidó vallás belső megújítását.⁶³ A reform-törekvések óhatatlanul találkozottak politikusok és más hangadók sűrűn hangoztatott követeléseivel, hogy a zsidók változtassák meg idegen, elmaradott, keleties szokásaikat, ez mintegy a feltétele a befogadásuknak.

Táncsics Mihály, akit március 15-én a forradalmi ifjúság szabadított ki a börtönből, látván, hogy a zsidókat nem akarják bevenni a nemzetőrségbe, elhatározta: “az egyenlőségi elv fenntartása” érdekében indítványozza, állítsanak fel egy külön nemzetőrségi osztályt, amelyben zsidók (is) helyet kapnak. A reformerek gyülekező helyén, a sokak által látogatott Filinger (Pilvax) kávéházban elmondott szavai nyomban valóra váltak: március 20/21-én az Ellenzéki kör és az egyetemista

⁶² Ferenc József 1849. március 4-én Olmützben a birodalmi gyűlés (*Reichstag*) feloszlásakor kiadta a Birodalmi alkotmányt (ez az ún. “oktrojált alkotmány”). Magyarországon erre válaszul mondta ki az országgyűlés a debreceni református Nagytemplomban a Habsburg–Lothringeni dinasztia trónfosztását (április 14), és választotta meg Kossuth Lajost kormányzó-elnökké. A Birodalmi alkotmány egyenjogúsággal ruházta fel a birodalom minden népfaját és minden polgárát (23–28. §). Elrendelte, hogy “minden ausztriai álladalmi polgár a birodalom minden részében mindennemű fekvő vagyont szerezhet, valamint minden törvényesen megengedett keresetágot gyakorolhat” (30. §). A fiatal császár Olmützben fogadta a bécsi zsidók küldöttségét, és ők az “Ihre Gemeinde” megszólítást a zsidó község elismerésének tekintették. Innen számítják a bécsi zsidó hitközség hivatalos státusát.

⁶³ Bernstein Béla, “Reformmozgalmak a magyar zsidóság körében 1848-ban”, in: *Évkönyv, 1898* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat – Lampel R. / Wodianer F. és fia, 1898), pp. 251–265; uő, Bernstein Béla, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók* (1898; 1939²; új lenyomatban: H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 1998), p. 128 skk.; Naményi Ernő, “Vallásos reformmozgalmak Magyarországon”, in: *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1941. évre* (Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1941 – 5701/2), pp. 137–141.

ifjúság megalakította külön egységét, a VI. osztályt (“körosztály” / osztag), “melybe izrael népe felvétetett”.⁶⁴ A zsidókat csak ők fogadták “testvéries rokonérzelemmel”. Az “egyenlőség-zászló” alatt azok gyűltek össze, akik majd a pesti Reform-egyletbe csatlakoztak: a zsidó radikálisok. Elhatározták, hogy szombat helyett a vasárnapot fogják tartani. Táncsics magyar nevet adott nekik, megígérte, hogy a magyar nyelvben ingyen oktatást ad nekik.

Zsidó oldalról a változtatásokra az első, határozatlan kezdeményezést a pesti község tette. 1848. március 17-én a Honi izraeliták belügyeit kezelő választmány körlevele mint az előző napok békés átalakulásának következményét bejelentette: “A zsidó községek ezen dicső esemény folytán mint zárt testületek létezni megszűntek... A zsidó községek ezentúl, úgy mint a pesti község már is példányával bizonyítja, csupán mint cultus előljáróságok fognak működni.” A “cultus előljáróság” azt jelenti, hogy a zsidó község formálisan és tartalmilag is átalakult hitközséggé.⁶⁵ (Megszüntette a rabbinikus bíróságot / bét din, amely addig a zsidók egymás közötti pereiben és rituális ügyekben döntött stb.) A Kezelő választmány március 26-án határozatilag kimondta, hogy tevékenységét a továbbiakban kizárólag belső ügyekre fogja korlátozni, majd április 8-án egy nagy létszámú bizottságot küldött ki, hogy az megvizsgálja, milyen változtatásokat kell bevezetni a hitközség szervezetében stb. Többeknek ez kevés volt, ők német példára magát a zsidó vallási életet akarták megreformálni. Megjelentettek egy felhívást, amely felszólította a zsidó egyetemi ifjúságot a szertartás megreformálására: ima az ország nyelvén, ének- és zenekísérettel, fedetlen fő a templomban. Kapcsolatot kerestek a német reformerekkel. Időközben az aradi Izraelita Újító Egylet radikális reformokra tett javaslatot (1848. április 24). A pesti reform-barátok óvatosabbak voltak. Április 28-án bizottságot alakítottak, ennek elnökévé Einhorn Ignácot (Esik / Ejzik) (1825–1875) választották. A vágújhelyi születésű Einhorn addig leginkább az újságírásban szerzett gyakorlatot. A *Pesti Hírlap*, illetve a *Pesti Divatlap* május elején közzétette a reform-barátok rövid nyilatkozatát, ebben – nevüket nem felfedve – mint “mózesvallású magyarok” kijelentik, hogy őszintén óhajtják “a kor igényelte változtatások” életbe léptetését szertartásaikban. Levélben fordultak Samuel Holdheimhez, kérve, hogy küldje meg nekik a berlini reform-gyülekezet alapszabályait, imakönyveit. Holdheim válasza késett, ők azonban haladni akartak, június végén a *Der ungarische Israelit*, Einhorn lapja, közzétette ideiglenes programjukat. Július 8-án megalakították a Magyar Izraelita Középponti Reform-egyletet, és felhívást tettek közzé.

“A magyar izraelitákhoz!

Jól érezvén azt, mi keblünknek felsőbb vallásos gerjedelmei lecsillapítására szükségeltetik, áthatva a vallásos szemléletünknek megfelelő reform szükségétől s legyőzhetetlen ösztönétől – minden anyagi közbenjárás nélkül, egyedül a vérrokonság magnetikai ereje által egyesítve, a sz. ügynek megfelelő nagy számmal, egy szívvel-lélekkel egy radical reform alakítására határoztuk magunkat – és Istennek hála, ezen buzgó óhajtásunk már nem tartozik a pusztá kívánatok országába, f. évi július 8-án, ezen előttünk emlékezetes napon, egyletünk A magyar izraeliták középponti reform egylet neve alatt tetteg is életbe lépett. (...)

Kedves elvrokonink! Midőn titeket ezen, a magyar zsidók történetében korszakot képező körülményről tudósítanánk, egyszersmind szoros testvér-egyesülésre hívunk fel titeket. (...)

A reform-barátok kéréssel fordultak a pesti hitközséghez, hogy tekintse őket fiók-hitközségnek, és fedezze költségeiket. A városban több forgalmas helyen aláírási íveket helyeztek el, hogy szélesebb körből gyűjtsenek híveket, rövid idő alatt több száz név gyűlt össze. Augusztus 10-én a Reform-egylet Einhorn Ignácot megválasztották lelkészének; “papjelölt”-nek nevezték. Felavatott rabbi Einhorn valóban nem volt, ifjúságából biztos zsidó tudást hozott, de mindennél erősebb volt benne a változtatás akarata. Hívei elküldték Berlinbe, az ottani reform-gyülekezethez, tájékozódni és felvilágosítást kérni. Berlinből Holdheim nézeteivel átítatva érkezett vissza Pestre. Mint a berlini

⁶⁴ *Hazánk*, (1848. március 23), p. 759. – Zsoldos Jenő, szerk., *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (1948), p. 55.

⁶⁵ A következő hetekben és hónapokban hasonló értelmű be- és kijelentés többször is elhangzott, jóllehet többnyire csak ebben az általános formában, de a Pest városi közgyűlésben a főbíró 1848 decemberében levonta belőle a jogi konzekvenciákat.

reform-gyülekezet rabbija, Einhorn is messzemenő változásokat akart megvalósítani a liturgiában. Radikális lett, hívei is vállalták ezt a minősítést.

A pesti hitközség Schwab Löw rabbitól kért szakvéleményt a Reform-egylet programjáról. R. Schwab nyomtatásban tette közzé (augusztus 11) bíráló megjegyzéseit, amelyek teljes elutasításban összegeződtek.⁶⁶ A Reform-egylet elszakadt a zsidóságtól, kilépett Izrael közösségből; “nem közösködhetünk vele semmi oly dologban, amiben vallási vagy felekezeti momentum érvényesül, sem az életben, sem a halálban.” Az éles hangú brosúrára Holdheim is,⁶⁷ Einhorn is⁶⁸ válaszolt. Megelőzve őket, a pesti hitközség már augusztus 13-án elfogadta R. Schwab véleményét, és a Reform-egylet elismerés és támogatás iránti kérését elutasította.

Röviddel ezután, *ros ha-sána* előestéjén – a templom-avatások hagyományos időpontjában – Einhorn felszentelte a Reform-egylet új templomát (1848. szeptember 27/28). A szertartás elején magyar nyelvű karének hangzott el, orgona kísérettel, utána Einhorn tartott hitszónoklatot, szintén magyarul, ezután német karének következett, majd Einhorn német avatóbeszéde, az Egylet céljairól, végül pedig német imák.

Szeptember végén, a “félelmetes napok” (*jamim noraim*) alatt tette közzé Einhorn az Egylet ideiglenes templomrendjét.⁶⁹ Ez a hagyományhoz képest valóban radikális változtatást jelentett a liturgiában. Az istentisztelet általában 10 órakor kezdődik, újévkor (*ros ha-sána*) és engesztelőnapon (*jom kippur*) 9-kor. Csak e két ünnep előestéjén (*erev*) tartanak istentiszteletet, délután csak *jom kippur*kor. Az újévet kivéve nem tartják meg az ünnepek második napját, amely a diaszporában az időpont biztonságához volt szükséges, de a korszerű naptárak idején fölöslegesnek ítélték. Az imaházban bal oldalon ülnek a férfiak, jobb oldalon a nők, ezen belül mindenki szabadon választ helyet. Kalapot, imasálat (*tallit*), fehér (halotti) ruhát az istentisztelet során nem viselnek, a szertartási eszközöket (*sofár*, *luláv*, *etrog*) nem használják. A Tóra-olvasást a középkor óta általánosan elterjedt egy éves ciklus helyett az ókori Palesztinában szokásos három éves ciklusban⁷⁰ olvassák, héberül és németül, illetve héberül és magyarul, az ima nyelvének megfelelően. Csak két főimát (*Sema* és *Kedusa*) mondanak héberül. A hitszónoklat hetenként váltakozva német vagy magyar. Az elhunytakra emlékező imát (*mazkir*) hetente tartják. Az újszülöttek, fiú vagy leány, az anya első templomba jövelekor kapnak nevet. A szombati istentisztelet mellett eleinte vasárnap is tartottak szertartást, később már csak vasárnap. Az étkezési előírásokat (*kasrut*) hatályon kívül helyezték.

Az év novemberében Einhorn önálló füzetben hosszabban is kifejtette reform-elveit.⁷¹ A legtöbb újítást pusztán lehetőségnek tüntette fel, megengedve, hogy aki akar, ragaszkodjék a hagyományos szokásokhoz (szombat, peszahkor kovásztalan kenyér, szukkotkor szabadban álló sátor stb.). Einhorn 1848 áprilisától, hitközségi teendői mellett, kiadta a *Der ungarische Israelit* című lapot. Az 1849 első napjaiban (január 5) a budai Várhegyre bevonuló Windischgrätz elől a kormány nyomában ő is Szegedre ment, ott is lapnál dolgozott. A függetlenségi nyilatkozatról (1849. április 14), amely a Habsburg dinasztiaát megfosztotta a magyar tróntól, Einhorn Buda visszafoglalása (május 21) után a gyülekezetben beszéddel emlékezett meg (május 27).⁷² A pesti Reform-egyletet (“Pest városi reformált izraeliták”) a kormány nevében Horváth Mihály, a Szemere-kormány közoktatásügyi minisztere 1849. június 26-án önálló, “a régi vallásos és polgári intézményű

⁶⁶ *Gutachten an den israelitischen Gemeinde-Vorstand zu Pesth in Betreff der daselbst sich gebildeten sogenannten Central-Reform-Genossenschaft* (Pesth, 1848).

⁶⁷ Samuel Holdheim, *Das Gutachten des H. L. Schwab, Rabbiner zu Pest, über die Reformgenossenschaft daselbst* (Berlin, 1848).

⁶⁸ *Einige Bemerkungen über das Gutachten des Herrn L. Schwab, Rabbiner der israelitischen Gemeinde zu Pest, von J. Einhorn, Rabbiner der isr. Reformgenossenschaft daselbst* (Pest, 1848).

⁶⁹ “Vorläufige Kirchenreglement für die Pesther israel. Reformgenossen”, *Der Ungar*, (1848. szeptember 29).

⁷⁰ bT Megilla, 29b. – A három éves ciklusban a Tórá 153 / 155 / 167 szakaszra (*szidra / parása*) osztották fel, míg az egy éves ciklusban 54 *szidra* (többes számban: *szedárim*) van.

⁷¹ Ignaz Einhorn, *Grundprinzipien einer geläuterten Reform im Judenthum* (Pesth, 1848).

⁷² *Kettős ünnep. Egyházi beszéd, melyet a heti ünnepkor honunk függetlensége megünneplésére a pesti izr. reformtársulat templomában tartott* (Pesten, 1849). Németül is. – Ugyanezen a napon mondott beszédet a Függetlenségi nyilatkozatról R. Schwab is.

izraelitáktól különvál(t)” hitközségként elismerte.⁷³ Einhorn ebből az alkalomból – a “Figyelmeztetés” (előszó) kelte 1849. nyárelő (június) 22 – az előző ősszel kiadott reform-füzetét rövidebb és továbbfejlesztett változatban magyarul is megjelentette.⁷⁴ Lemondott a szombatról, a körülmetelésről, pártolja a vegyesházasságot, mint ami megnyitja az utat az összeolvadáshoz a más felekezethez tartozókkal.

A pestihez hasonló újíto törekvések jelentkeztek az ország több más városában is. Nagyváradon Reformált izraelita egyház alakult (1847. augusztus). Az aradi Izraelita Újíto Egylet körlevele nyíltan felszólította a zsidó községeket a gyökeres vallási reformokra (1848. április 24). A városban Chorin Áron vetése szökkent szárba, megkapták Holdheimtől is a támogatást. A körlevél csak kevéssel előbb jelent meg, mint a pesti szervezkedés kezdete. Péccett az Izraelita újíto egylet a pesti példát akarta követni (1848): “Az újíto egylet irányul tűzi ki magának a vallásunkban visszaélésekből becsúszott s nevetségig aljasuló szertartásokat, úgy az emberiséggel össze nem férhető imádságokat, melyeket egyéb újíto egyletek is kihagytak lassankint, kiküszöbölni, a templomban tartandó imádságokat s egyéb isteni szolgálatokat egy jól rendezendő énekkar által végeztetni, szóval magunkat a Pesten alakuló izraelita újíto egylettel folytonos érintkezésbe tenni. (...) Azon fogunk működni, hogy egyházi törvényeink a magyar nemzet törvényei alá helyeztessenek, azaz ha a szükség úgy kívánná, készek leendünk éltünk, vagyonunkat a haza oltárán felajánlani ünnepnapokon is – mit eddig vallássértés nélkül nem tehattünk –, azon öntudattól boldogítva, miszerint hazafiúi kötelességünket híven teljesítők.” Kérték a várostól, hogy mentse fel őket az anyahitközségnek való adózás alól, de a tanács a kérést – a miniszteri helybenhagyás beszerzéséig – elutasította (december 1). Nagybecskerek mezővárosban is reform-község alakult (1848). Horvátországban a vukovári *Versammlungsgemeinde* mutatott érdeklődést a pesti Reform-egylet tevékenysége iránt, de kikötötte, hogy a reformok ne érintsék a vallás sarkalatos elveit.

Einhorn Ignác a világosi fegyverletével (1849. augusztus 13) után tábori lelkészként csatlakozott Klapka György Komáromban kitartásra berendezkedő hadseregéhez. A komáromi vár feladása után eljutott Vágújhelyre, de amikor értesült arról, hogy Haynau elfogató parancsot adott ki ellene, külföldi emigrációba ment.⁷⁵ Gyorsan megjelentetett német nyelvű könyve⁷⁶ az elsők között adott hiteles leírást a magyarországi eseményekről. Ő volt az egyetlen, aki a forradalmi napok zsidóüldözéseiről is részletesen és pontosan beszámolt.

Einhorn Ignác helyét a Reform-egylet élén a vele véletlenül azonos vezetéknevet viselő, de nem rokon németországi David Einhorn schwerini rabbi (Mecklenburg országos rabbija) foglalta el, aki eredeti községében Samuel Holdheimnek volt az utóda. A választás nem véletlenül esett a német rabbira: ugyanazt az irányzatot képviselte, Holdheimét, mint elődje. Csak 1852 januárjában érkezett meg Pestre.

R. Schwab Löw / Arslán már jóval a fogságból (Neugebaude) kiszabadulása (1849. december) után, ismét hivatalban, feljelentést tett az osztrák hatóságoknál a pesti reform-gyülekezet ellen, a vallási újításokat politikai érdekűnek állította be, kérte templomuk bezárását. Ennek nyomán a gyülekezetet a Helytartóság mint meg nem engedett szektát feloszlatta (1852. október 25).⁷⁷ Második rabbija, David Einhorn kivándorolt Amerikába, és az Egyesült Államokban a zsidó vallási reform-mozgalmak egyik úttörője lett, azt írták róla: “vallási gényusz”.

⁷³ *Közlöny*, (1849. június 26).

⁷⁴ *A megreformált Izraelita Vallás elvei*. Írta Einhorn Ignác, a pesti izraelita Reformtársulat lelkésze (Pesten, 1849). Kiadja a pesti izr. reformtársulat. Ftdó [főtisztelendő] Horváth Mihály Vallás és közoktatási Minister úrnak legmélyebb tiszteletének csekély jeléül ajánlja a szerző.

⁷⁵ Bodor Zsigmond, “Horn Ede emlékezete”, in: *Évkönyv, 1914* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1914), pp. 196–212.

⁷⁶ Ignaz Einhorn, *Die Revolution und die Juden in Ungarn. Nebst einem Rückblick auf die Geschichte der Letztern* (Leipzig: Carl Gewibel, 1851); magyar fordításban: Einhorn Ignác (Horn Ede), *A forradalom és a zsidók Magyarországon* (Europica Varietas) (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Román Filológiai Tanszék, 2000).

⁷⁷ A rendelet szövegét közli Leopold Löw [Löw Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte* (Pest: Verlag von L. Aigner, 1871) / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte* (Budapest: Verlag von Ludwig Aigner, 1874²), p. 186 sk. (jegyzet).

Reform-hitközséget később is, többször létrehozta Magyarországon, mindig az éppen korszerű formában: 1880-as évek elején Stern Ábrahám újpesti főrabbi (1885 k.), az 1930-as években a jeles zsidó művészettörténész, Neumann Ede nagykanizsai rabbi fia, Naményi Ernő (1888–1957) (Ézsajas Vallásos Társaság), végül pedig az 1990-es évek végén a “Szim Salom” gyülekezet. A Reform-egyletet valamennyi a hagyományai között tartotta számon.

Stern Ábrahám reform-hitközség (“Reformált izraelita egyház”) tervét az Országos Rabbiképző Intézet tanárai, Bloch Mózes és Bacher Vilmos véleményezték: “A tételek és elvek, melyek a programban kifejezvék, az alapítandó egyházat már előre kizárják a főnálló zsidóság köréből; valamint az izraelita nevezetre sem tarthat számot mindazok után, amiket tudományban és szokás szerint e fogalmon értünk... Mindenestől új tan az, mely itt előadatik; (...) mert a Mózes törvényéből önkényesen és jogosult vagy megokolt elv nélkül összeállított szemelvények megtagadják a zsidóság dogmatikus talpkövét, és így, minden történelmi alap nélkül szűkölködve, az új tan még egy pozitív vallás jellegére sem tarthat számot.”⁷⁸

18. A magyarországi vitákhoz az 1860-as években, az 1868/69. évi kongresszushoz, a kongresszusi / neológ és orthodox hitközségek különválásához, a status quo ante hitközségek státusának legalizálásához, az országos hitközségi szervezetek kialakulásához elolvasandó Jakov Katz fontos könyve.⁷⁹

19. A XIX. század legnagyobb hatású vallási reformja a neo-orthodoxia. A kezdeményező Samson ben Rafael Hirsch (1808–1888) nevéhez fűződik. Hirsch Hamburgban nőtt fel, ahol reform-hitközség működött, apja orthodox szellemben nevelte, nagy befolyással volt rá Isaac Bernays (1792–1849) orthodox rabbi, aki a világi tárgyakat is belefoglalta a Talmud-Tora curriculumába.⁸⁰ Fiatal korában barátságot kötött Abraham Geigerrel. 1830-ban *Landrabbiner* lett Oldenburg hercegségben. Ott írta meg híres művét (*Neunzehn Briefe über Judentum / Iggerot cáfon*, 1836), amelyben klasszikus németességgel kifejtette a zsidó orthodoxia alapelveit. A könyv élénk visszhangot keltett, megerősítette a németországi zsidók történelmi tudatát, de már művelt nyelvezetével is arra buzdított, hogy a hagyományt új formák között kell fenntartani. Hirsch 1846 és 1851 között Morvaország főrabbi volt Nikolsburgban, részt vett a zsidó politikai életben, a szertartásokban néhány külső és belső változtatást hajtott végre (palást, illetve a talmudi érveléssel szemben a bibliai érvelés szerepének megerősítése stb.). 1851-ben elfogadta a frankfurti orthodox *Adass Jeschurun / Adat Jesurun* község (“Israelitische Religionsgesellschaft”) meghívását, és élete végéig ezt vezette.⁸¹ Az oktatásban a Tóra (stb.) mellett fontos szerepet juttatott a világi (*derekh eret*) műveltségnek, a szertartásban több újítást vezetett be (kórus, havonta kétszer német nyelvű hitszónoklat, a *Kol nidré* mellőzése⁸²), de a reform-irányzatoktól eltérően az ima nyelveként megtartotta a hébert, nem mondott le a zsidó haza (visszatérés Cijjonhoz) eszméjéről, az étkezési előírásokban (*kasrut*), a szombati munkavégzés tilalmában stb. nem érdemi változtatást, hanem bizonyos technikai modernizációt kezdeményezett. Az volt az elve, hogy a halákhát meg kell őrizni, de nincs értelme ragaszkodni a zsidó hagyomány folklorisztikus elemeihez (öltözködés stb.). A magyarországi változások megítélésében az 1868/69. évi Országos kongresszus után az orthodoxok mellé állt, bár soha nem erőltette a szakítást a reformerekkel. Poroszországban is sikerült keresztülvinnie egy törvényt (“*Austrittsgesetz*”, 1876), amely megengedte, hogy valaki lelkiismereti okokból elhagyja a hitközségét, és ugyanabban a városban más irányzatú községhez csatlakozzék; ez tette lehetővé Németországban az orthodoxia szervezeti megerősödését.

⁷⁸ “Az Országos Rabbiképző Intézet tanári karának véleménye a ref. izraelita egyház programjáról. A vallás- és közoktatási miniszter felhívására”, *Magyar-Zsidó Szemle*, (1886), kül. p. 153 sk.

⁷⁹ Jakov Katz, *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban* (Magyar Zsidó Történelem) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999).

⁸⁰ Bernays fia, Jacob Bernays (1824–1881) kiváló klasszika-filológus volt, és az egyik alapítója a breslauer Rabbisemináriumnak (1854).

⁸¹ Hirsch elveihez, működéséhez és hatásához is lásd Jakov Katz, *Végzetes szakadás* (1999), 340 skk.

⁸² Az ima az engesztelőnap (jom kippur) előestéjén a fogadalmak alól kér isteni felmentést, és a külső társadalom ezt a szerződési / üzleti kötelezettségek alól való kibújásként értelmezte.